

Inpasset

Håkan Hydén: Kausalanalys – den endimensionella förklaringsmodellen

Jag tog i föregående nummer av tidskriften upp frågan om arbetslivsforskningens frihet och diskuterade då de olika anspråk på styrning av forskningen som föreligger från skilda håll. Jag nämnde även avslutningsvis att uppställandet av inomvetenskapliga kriterier också kan fungera styrande och/eller begränsande för forskningen. Även den inomvetenskapliga diskussionen kan ha bestämda konsekvenser för vetenskapens och kunskapens inriktning. Jag pekade på nationalekonomins cost/benefitanalyser som genom att göra anspråk på att kunna ligga till grund för ställningstaganden rörande samhälleliga insatser förutsätter att man kan återföra alla konsekvenser till en dimension. På samma sätt förhåller det sig med kausalanalysen. Den förutsätter också att man kan diskutera sociala fenomen i en dimension. Kausalanalysen kommer därför att verka begränsande på problemval och metoder inom samhälls- och beteendevetenskaperna om den tillåtes slå igenom. Det är detta

förhållande som jag hade tänkt att något utveckla i denna korta artikel.

De två praktiska filosoferna Göran Hermerén och Tore Nilstun har i en skrift propagerat för kausalanalys.¹ Utan att det direkt anges i skriften förstår författarna med kausalanalys analys av kausala samband.² Efter en genomgång av den begreppsanalytiska debatten konstateras, att "om ett enskilt fenomen A var orsak till ett enskilt fenomen B i situationen S, så gäller³

- (1) att både A och B inträffade i S, men om A inte förelegat i S, så skulle inte heller B förelegat i S, och vice versa, och
- (2) att kombinationerna A och B, A och icke B, icke A och B, samt icke A och icke B alla är logiskt möjliga i S, och
- (3) att A's tidsintervall inträffade helt eller delvis före eller samtidigt med B's tidsintervall,
- (4) att det i princip vore möjligt att åstadkomma, avlägsna eller förhindra B i S genom att åstadkomma, avlägsna eller förhindra A i S, men inte vice versa.

Med hjälp av bl a de här kriterierna anser Nilstun att man kan och bör pröva vetenskapliga undersökningar och analyser. Det är nödvändigt för att man med en viss metod skall kunna göra troligt att ett kausalt samband föreligger mellan enskilda fenomen, och om metoden också medger att detta antagande kan generaliseras.⁴

Det är framför allt två invändningar som jag menar kan riktas mot kausalanalysen i den form den förordas. För det första anser jag inte att man kan tala om förklaringar i sammanhanget, och för det andra är kausalanalysen ofullständig. Den utestänger centrala element i samhälls- och beteendevetenskaperna.

Hermerén värjer sig frenetiskt i en inledande artikel i den nämnda boken mot att kausalanalysen inte skulle vara önskvärd eller möjlig i samhällsvetenskaperna. Han bemöter där en del vanliga invändningar som tidigare har riktats mot kausalanalys. Hermerén menar bl a att det inte är någon skillnad mellan natur- och samhällsvetenskaperna som motiverar olika förhållningssätt till kausalanalysen. De som utgår ifrån att det finns två typer av verkligheter, en "naturenlig" och en "social" verklighet och att samhällsvetenskapen är tolkande medan endast naturvetenskapen är förklarande har fel, framhåller Hermerén. Kausalanalys och tolkning är två verksamheter som inte utesluter varandra utan kompletterar varandra. Likaså har

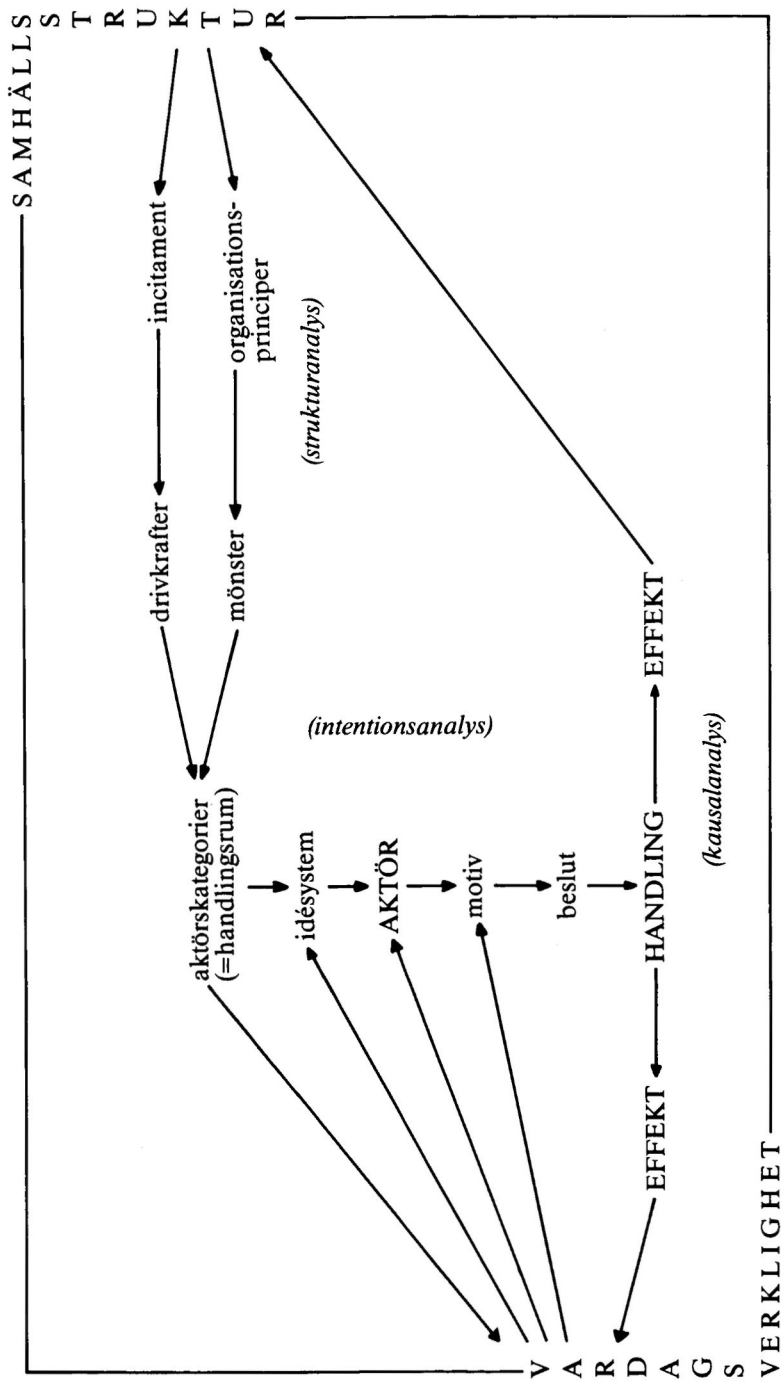
de fel som menar att sociala system är så komplicerade, med interaktion mellan och inom skilda nivåer, att de av den anledningen inte lämpar sig för kausalanalyser.

Det må så vara att de invändningar som Hermerén tar upp och bemöter i sin artikel inte omöjliggör kausalanalyser, men det beror i så fall på att han inte förstått de egentliga skillnaderna mellan samhälls- och naturvetenskaperna, att sociala system inte är komplicerade på det sätt som Hermerén föreställer sig det och att det följaktligen finns andra invändningar. Det komplicerade med sociala system är inte i första hand att det föreligger interaktion inom och mellan olika analysnivåer, utan att det helt enkelt rör sig om olika dimensioner som hakar i och påverkar varandra och vars samlade verkan måste undersökas. Problemet är att "kausaliteten" i dessa dimensioner inte ser likadan ut och inte heller utan vidare kan överföras från den ena dimensionen till den andra. Det gör att det i samhällsvetenskapliga sammanhang är tveksamt om man överhuvudtaget kan och bör tala om kausalförklaringar. Låt mig utveckla vad jag menar.

Jag har i en bok under produktion om arbetslivets reglering ställt upp och använt mig av modellen på omstående sida för att ange de samband som föreligger mellan olika dimensioner av sociala system.

Det krävs naturligtvis mer plats än denna korta artikel för att helt göra reda för modellen. Den utgör en medvetet förenklad bild av komplicerade företeelser. Den som vill veta mera hänvisas till den kommande boken. Men det är ändå vissa saker som relativt enkelt framgår av figuren.

Till att börja med skall jag framhålla tre dimensioner som samtliga är nödvändiga för en förståelse av de villkor under vilka samhällsvetenskaplig forskning bedrivs. Den grundläggande skillnaden mellan samhällsvetenskapliga och naturvetenskapliga undersökningar är att basmaterialet i samhällsvetenskaplig forskning utgörs av människor. Det innebär att det tillkommer en komponent i samhällsvetenskaplig forskning som kan överhoppas i naturvetenskapliga sammanhang, nämligen de motiv för att företa en handling som de handlande individerna har. Det är en fundamental faktor i samhällsvetenskapliga undersökningar och analyser. Man måste skilja på de faktiska konsekvenserna av ett handlande och de motiv som ligger bakom, något som också går igen i rättsliga sammanhang. Varje kausalförklaring som inte är beredd att inse denna

skillnad mellan det faktiska handlandet och de subjektiva motiv som bestämmer handlandet är dömd att misslyckas. Man måste skilja på analys som handlar om relationen mellan (beslut) handling och effekt och den analys som behandlar aktörens mål, syften och motiv. I det första fallet finns det utrymme för kausala förklaringar i termer av orsak och verkan, medan det i andra fallet gäller intentionsförklaringar eller teleologiska förklaringar. I min modell löper den kausala förklaringen horisontellt i det nedre vänstra hörnet och avser förhållandet mellan handling och effekt. Den intentionella förklaringen löper vertikalt i modellen och går från aktör till handling.

Det rör sig om två olika dimensioner i den samhällsvetenskapliga analysen. Förhållandet mellan handling och effekt låter sig väl analyseras i kausala termer, men det är knappast något som gäller för den process som ligger bakom motivbildningen till handlingen. Svaret på frågan varför handlingen överhuvudtaget blev utförd låter sig inte på ett adekvat sätt analyseras i termer av orsak och verkan på det sätt som Hermerén-Nilstun förfäktar.

Nu är det naturligtvis inte på det enkla viset att aktörens handlande bestäms av en motivbildningsprocess som äger rum fullständigt utan kontakt med omvärlden. När man i samhälls- och beteendevetenskapliga sammanhang betonar betydelsen av att förstå och rätt tolka individernas handlande, syftar det ofta till att framhålla den sociala kontextens betydelse för individernas agerande. De är beroende av varandra och ingår i allehanda informella och institutionella mönster som påverkar deras motivbildning. Denna är således inte en rent intern psykologisk process utan något som är beroende av en rad omständigheter i individernas närmiljö. Själv har jag, härtill inspirerad av sociologen Göran Ahrne, valt att kalla de faktorer som sålunda påverkar aktörerna för vardagsverkligheten. Denna utgör den omedelbart givna verkligheten för en människa, den verklighet som står utom allt tvivel och som därför tas för given. Strängt taget finns det en vardagsverklighet för varje människa. Den utgörs av en enskild individs närmaste omgivning och innefattar både denna individ och den del av naturen, samhället och kulturen som han eller hon vistas i dagligen.⁵

Vardagsverkligheten i sig påverkar individernas handlande på olika sätt. Det skulle föra för långt att här utveckla de teorier som finns härom. Sartre har betonat två processer varigenom vardagsverkligheten får en egen förklarande roll i samhälls-

vetenskapen, vilka han kallar för objektifiering och alteration.⁶ Objektifieringsprocessen är ett slags materialitetsaspekt som skänker tingen och institutionerna ett eget liv, som kan utvecklas i en riktning som avviker från den som från början var den avsedda hos dem som skapade företeelsen eller institutionen. Sartre använder i sammanhanget begreppet kontraeffekt för att ange detta fenomen. En annan typ av alienationsprocess, som också skapar kontraeffekter, är vad Sartre kallar för alteration (altérité). Härmed menar Sartre bl a att ett budskap ändrar karaktär under tiden och genom förmedlingen mellan de handlande aktörerna. Genom att t ex innehållet i en händelse också har en form fördunklas det, skriver Ahrne.

Mellan människorna finns också något som Sartre kallat för det praktiska tröghetsfältet. Det är enligt Ahrne summan av alla existerande materiella objekt och sociala institutioner, som har skapats av människor av tvång eller i god tro och som sedan formar och deformerar människorna.⁷ Inga människor kan handla helt avskilda med sina handlingar. Inte heller kan människor handla gemensamt utan förmedlingar av olika slag. Vi lever i ett slags tröghetsfält – vardagsverkligheten, som påverkar motivbildningsprocessen hos de som handlar.

Motivbildningsprocessen styrs även av andra faktorer. Vardagsverkligheten utgörs av de objekt som individen kontrollerar. Men den kontrollen gäller inte objektens ursprung. Individens kontroll kan på detta sätt ses som en anpassning till en redan strukturerad och reifierad verklighet. Här insmyger sig ytterligare en dimension i den samhällsvetenskapliga analysen. Och den hänger samman med samhällsstrukturen.

När man behandlar samhällsstrukturen i samhällsvetenskapliga sammanhang – i den mån man gör det – så sker det i termer av restriktioner för mänskligt handlande. Vad man då syftar på är de organisationsprinciper och mönster som emanerar ur samhällsstrukturen. Jag har i den tidigare nämnda boken under produktion om arbetslivets reglering använt mig av en liknelse med fotbollsspel för att åskådliggöra innebörden i denna samhällsstrukturens inverkan på det mänskliga beteendet. Har man väl valt eller är man underkastad att spela fotboll som den huvudsakliga aktiviteten, innebär det t ex att bestämda kvaliteter av mänsklig förmåga utvecklas, såsom benstyrka, snabbhet, uthållighet, bollkänsla etc, medan andra kvaliteter ignoreras eller undertrycks, såsom armstyrka, simkunnighet, skriv- och läskunnighet för att ta några exempel. Poängen är att spelets

konstruktion och idé har bestämda konsekvenser för vilka egenskaper som utvecklas hos individerna. På samma sätt är det enligt mitt förmenande med samhällsstrukturen. Beroende på dess konstruktion gynnar den vissa egenskaper som driver fram vissa beteenden samtidigt som den missgynnar andra egenskaper och därmed undertrycker andra beteenden.

I min avhandling *Rättens samhälleliga funktioner* har jag beskrivit det som att produktionssättets struktur är bestämmande för vilka praktiker som växer fram och förhållandet mellan dessa - ekonomi, politik, juridik etc.⁸

- Det egenartade och försummade med samhällsstrukturen är emellertid att denna innehåller normativa element. Samhällsstrukturen genererar incitament som fungerar som drivkrafter för individernas och kollektivens handlande i samhällsutvecklingen. För att återknyta till liknelsen med fotbollsspelet, kan man säga att spelets idé driver fram vissa beteenden. Spelets idé innehåller starka normativa förväntningar om vilka handlingar som bör företas. De bygger på överväganden om vad som utgör optimalt handlande i olika konkreta situationer. Det är inte alls så att man är tvungen att företa dessa handlingar, men om man vill nå framgång i spelet så måste man göra det. Eftersom de normativa elementen i dessa fall inte kan förknippas med någon direkt avsändare utan är en del av spelet, samhällsstrukturen, har jag föredragit att kalla dessa normativa förväntningar för fristående imperativer eller strukturella normer. De genereras ur spelets, samhällsstrukturens, idé och får sitt konkreta innehåll i varje särskild situation för sig.

På det samhälleliga planet innehåller det kapitalistiska produktionssättet incitament i form av profit och drivkrafter genom produktion av bytesvärde och strävan efter mervärde. Dessa processer genererar incitament och drivkrafter för den produktiva verksamheten i samhället. Dennas inriktning och omfattning styrs av självreglerande system av normer där produktion, distribution och konsumtion bildar en cirkulär totalitet.

De är således två processer som härrör ur samhällsstrukturen, vilka markeras upp till höger i modellen, drivkrafter och mönster. Dessa två processer ur samhällsstrukturen mynnar som jag ser det ut i olika handlingsrum eller aktörskategorier med en term som Lyttkens föreslagit.⁹ Med aktörskategori menar Lyttkens ett slags handlingsrum där människorna måste handla på vissa bestämda sätt i olika spel. Begreppet är således besläktat med såväl rollbegreppet som klassbegreppet inom

sociologin. För mig är aktörskategori ett samlingsbegrepp för de aktörer som genom sin strukturella position är utsatta för ett gemensamt tryck från omgivningen.

Sammanfattningsvis kan hävdas att samhällsstrukturen består dels med incitament som skapar drivkrafter för mänskligt handlande samt dels med organisationsprinciper som ger upphov till ett mönster för människors beteende. Dessa två strukturella processer skapar handlingsrum för aktörskategorier. När individerna handlar inom ramen för dessa sker det i en kontext som jag har kallat vardagsverklighet. Denna för sitt eget liv och innebär ett praktiskt tröghetsfält för mänskligt handlande. Genom processer som objektivering och alteration omvandlas delvis de fristående imperativer som emanerar ur strukturella processer. När de får en avsändare får de sitt särskilda innehåll och form. Sammansmältningen av allt detta sker i vad jag i modellen markerat som idésystem eller ideologier. Det är med utgångspunkt från dessa som aktörerna agerar i sitt mer planmässiga handlande.

Det är utifrån bl a dessa förutsättningar som motivbildningsprocessen tar vid. Denna har sedan sina särskilda problem, som jag här endast kortfattat kan beröra. Nyckelbegreppen för förståelsen av hur de strukturella processerna förmedlas till aktörerna är som jag ser det socialisation och inferens. Socialisation innebär enligt Schon att "when a person enters a social system, he encounters a body of theory which more or less implicitly sets out not only the 'way the world is', but 'who we are', 'what we are doing', and 'what we should be doing'".¹⁰ Lundquist skriver, att

(s)ocialiseringen kan leda till att aktören får en uppfattning av verkligheten, som är felaktig och ofullständig. Innebörden i detta är att aktören inte kan få en rimlig föreställning om sambandet mellan sina handlingar och effekterna av dem. Emellertid får man inte uppfatta människan som fullständigt determinerad av sin miljö. Till en början kan hon ändra sin verklighetsuppfattning. Denna förmåga beror på de unikt mänskliga egenskaperna medvetenhet och självreflektion ... (a)ktören kan genom sin kunskap om strukturerna verka på sådant sätt att restriktionen inte drabbar honom. Dessutom kan han undvika att vidta åtgärder som står i direkt motsättning till strukturerna. Information kan också påverka socialiseringen ...¹¹

Socialisationsprocesser är således ett viktigt studieobjekt för den som vill skaffa sig kunskap om hur samhällsstrukturen förmedlas till aktörerna.

En uppföljning av detta är att studera hur inferenser går till. Inferenser är ett sätt för aktören att utifrån regelbundenheter i vardagsverkligheten dra slutsatser om hur samhället är beskaffat och fungerar. Lyttkens menar att när vi observerar vad en person gör så använder vi oss av olika kriterier för att dra slutsatser om varför personen ifråga handlar på ett visst sätt. Inferens är en sorts slutledning från en mängd kriterier till en egenskap. Lyttkens menar också att individernas medvetande om den ram inom vilken de agerar, jfr begreppet aktörskategori, bestämmer vilka inferenser de gör om det "riktiga" handlandet, vilka i sin tur bestämmer aktörernas handlande. Medvetandet om ramen fungerar som en sorts urvalsprincip för vilka inferenser som kan komma ifråga.¹² Ett par viktiga begrepp i förbindelsen mellan de två dimensionerna - strukturella processer och motivbildningsprocesser - utgörs av socialisation och inferens. Ytterligare ett som kan nämnas är det närbesläktade begreppet internalisering av normer. Dessa kan sägas vara centrala delar av den förmedlingsprocess som knyter de två analytiska nivåerna samman, dvs hur de principer som tillhör samhällsstrukturen förmedlas till individerna och ingår i deras vardagsverklighet.

Det är först när man kommit så här långt i den samhällsvetenskapliga kedjan som det kan bli aktuellt att diskutera i de termer som Hermerén-Nilstun förordar som kausalanalys. Det är när man känner bakgrunden till handlingen, händelsen, fenomenet eller vad det nu är som man kan studera i termer av orsak och verkan. Man måste först veta orsaken till en händelse eller fenomen innan man kan börja med kausalanalyser på det sätt som Hermerén-Nilstun beskriver det. Och då är det inte längre orsaksanalyser utan effektanalyser. Det svåra i samhällsvetenskaplig forskning är att klara ut de samband som jag redogjort för i termer av olika dimensioner. Det är inte alla samhällsvetare som delar min beskrivning av de samband som antytts, men poängen jag vill framhålla är att det finns en rad faktorer i samhällsvetenskapliga analyser som inte låter sig undersökas med den typ av frågor som förutsätts i kausalanalysen.

Jag kan tänka mig att Hermerén-Nilstun invänder att det beror på hur man ställer problemet, vilken forskningsuppgift som väljs. I så fall håller jag med dem. Det är just det som är min inledande poäng i denna artikel. Kausalförklaringar förutsätter analyser i en dimension. De verkar på detta sätt begränsande på vetenskapen och på kunskapens växt. De har därigenom också

bestämda politiska konsekvenser. Dels i det att de kontroversiella samhällsfrågorna tenderar att bli utstängda och dels därigenom att det inte är speciellt svårt att angripa samhällsvetenskaplig forskning i kontroversiella frågor. Det är inte svårt att hitta brott mot de vetenskapliga lagar och principer som Hermerén-Nilstun ställer upp om man analyserar samhälleligt kontroversiella problem. Inte så att jag menar att denna typ av forskning skall gå fri från kritisk granskning. Nej, inte alls, det är bara det att kausalanalysens vetenskapsideal inte kan appliceras på merparten av den samhällsvetenskapliga forskningen.

Om man trots det använder sig av kausalanalytiska krav som måttstock på forskningen, framstår det som om det är fel på denna och inte på "utvärderingsinstrumentet" i sig. Det tycker jag för övrigt framgår med önskvärd tydlighet av de exempel som Nilstun använder i boken om kausalanalys. Konsekvensen härav är att berörda intressenter felaktigt får ett argument i den politiska debatten för att misskreditera eller negligera viktiga samhällsvetenskapliga forskningsrön. Med tanke på hur stor del av de samlade forskningsmedlen som finns hos sektorsorgan av olika slag och med tanke på det intresse för styrning av forskningen som dessa i enlighet med min artikel i föregående nummer visar, ligger det en fara häri. Återigen, jag förnekar inte betydelsen av kritisk granskning. Men det måste i så fall ske på den granskade forskningens egna premisser. Annars kommer kritiken att ligga "beside the point". Då räcker det inte längre med en filosofi som är endimensionellt stelbent och oförstående. Då krävs det att den gamla holistiska filosofitraditionen återupprättas. Jag är ledsen att behöva säga det, men Hermerén-Nilstun, för att uttrycka det pregnant och populärt: Ni är snett på det.

Noter

1. *Utvärderingsforskning. Kausalanalys* Lund 1984
2. Se text ibid s 14 och s 70
3. Ibid s 83
4. Ibid s 84
5. Jfr Ahrne, Göran *Vardagsverklighet och struktur* Uddevalla 1981 s 49f
6. Se ibid, s 60
7. Ibid s 59
8. Hydén, Håkan *Rättens samhälleliga funktioner* Lund 1978, spec kap 2 och 4

9. Lyttkens, Lorenz *Människors möten. En undersökning om samspelets innebörd* Lund 1981
10. Schon 1971 s 34. Citatet hämtat ur Lundquist, Lennart *Implementeringsstyrning* (manus till bok under produktion) s 50
11. Ibid s 52
12. Se Lyttkens, a a s 22

